

Socijalizam i tranzicija u Istočnoj i Srednjoj Europi: paradigma homogenosti, klasa i ekonomska neučinkovitost*

Linda Fuller

PREVELI

Josip Ivišić i Miloš Vlasisavljević

SAŽETAK

Paradigma homogenosti (masa-elita) prekomjerno utječe na društvena istraživanja socijalizma i tranzicije u Istočnoj i Srednjoj Europi. U radu istražujem epistemološka i metodološka uporišta ove paradigme za koju tvrdim da prikriva važnost klasnih odnosa u shvaćanju dinamike ovih društava. Pokušavam povratiti pojam klase, posebno radničke klase, iz analitičke opskurnosti u koju ih je potisnula paradigma homogenosti, usporedno nižući percepcije radništva i intelektualaca o ekonomskoj neučinkovitosti. Na kraju iznosim načine na koje je ignoriranje klase u socijalizmu unazadilo razumijevanje političkih sukoba koji su popratili njegov kraj.

Ključne riječi: epistemologija, inteligencija, rad, radnička klasa, tranzicijska politika

* Izvorno objavljeno u: *Annual Review of Sociology*, Vol. 26, 2000, 585–609.

Uvod

Znatan dio stručne literature o Istočnoj i Srednjoj Europi eksplicitno ili implicitno počinje od pretpostavke društvene homogenosti. Time želim uputiti na činjenicu da se, ostavljajući po strani vrlo malu političku elitu koja potpuno monopolizira sve oblike moći, ta društva shvaćaju kao izgrađena od amorfne i u velikoj mjeri nediferencirane mase, neke vrste sociološki beživotne apstrakcije. Izvorno povezan s analizom socijalizma kao totalitarizma (Ekiert 1999: 300; Lane 1996: 136, 139), ovaj pojednostavljeni pristup izdržao je povremene teorijske i empirijske izazove te se čini kao da doživljava ponovno buđenje (Lane 1996: 136–37; Crowley 1997: 209, bilj. 14). Paradigma homogenosti nastavlja utjecati, ponekad vrlo suptilno, na rastući broj studija iščašene postsocijalističke tranzicije u kojima se sada nalaze države regije. Iako hegemonija paradigme nikad nije bila potpuna, njeni su utjecaji na naše razumijevanje područja dublji i obilniji nego što se često priznaje. Premda je percepcija uniformnosti uvijek skrivala mnoge značajne društvene rascjepke i kompleksnosti unutar Istočne i Srednje Europe, svoj fokus ograničavam na pitanje klase. U duhu argumenta Konráda i Szelényia (1979), kao ključnu klasnu podjelu koja je mučila socijalizam u ovim zemljama, a koja nije nestala u zemljama sljednicama, vidim onu između radništva i inteligencije. U inteligenciju ubrajam sve one s fakultetskim diplomama, s visoko i srednje pozicioniranim izvršnim dužnostima i s upravljačkim pozicijama u vladi, administraciji, ekonomiji, obrazovanju, politici, masovnim organizacijama i njihovim jedinicama. Raskorak ovih dviju grupa širom Istočne i Srednje Europe bio je značajan nekoliko godina prije raspada socijalizma. U sljedećem dijelu istražujem kako je navada homogeniziranja povezana s istraživačkim pristupom koji počinje i završava s epistemološkim i metodološkim gledištima intelektualne klase regije. Glavna je namjera ovog dijela preporučiti istraživačima da u svrhu stvaranja valjanog znanja o Istočnoj i Srednjoj Europi budu skromniji u korištenju paradigme homogenosti te svjesniji njenog utjecaja na svoja istraživanja.

Drugi i treći dio referira se na različite struje u literaturi o socijalizmu i tranziciji s ciljem pokušaja vraćanja pojma klase, posebno radničke klase, iz analitičke opskurnosti u koju ih je potisnula paradigma homogenosti. Ove se rasprave tiču ekonomske neučinkovitosti, teme u središtu mnogih debata o socijalizmu Istočne i Srednje Europe i tranziciji u zemljama na koje se koncentriram: Bugarskoj, Rumunjskoj i Mađarskoj kao i Sovjetskom Savezu, Njemačkoj Demokratskoj Republici, Čehoslovačkoj i njihovim zemljama sljednicama. Ti dijelovi ukazuju na to da su pogledi radnika i intelektualaca na ovu temu bili različiti, a ponekad i dijametralno suprotni. U naglašavanju ovog kontrasta, moja daljnja nakana nije niti prosuditi čije su percepcije bliže stvarnosti niti umanjiti mnoge razlike unutar samih klasa, nego prije ponuditi jasnu ilustraciju važnosti i postojanosti klasne podjele u socijalizmu.

U posljednja dva dijela iznosi se pretpostavka da počinjena šteta vladajuće paradigme ide od pukog zanemarivanja do neprepoznavanja klase u socijalističkim društvima Istočne i Srednje Europe. Ti su nedostaci u našem

razumijevanju socijalizma naizmjenice sputavali analizu pitanja koje će zasigurno i nadalje zaokupljati znanstvenike: kako i zašto su se raspali ti društveni sistemi? U zaključku se osvrćem na jedan od aspekata ovog kompleksnog i multidimenzionalnog pitanja – političko djelovanje radničke klase u istovremenim procesima socijalnog, ekonomskog, političkog kolapsa i restrukturiranja regije.

Homogenost i klasa, epistemologija i metodologija

To da paradigma homogenosti uvelike proizlazi iz epistemološkog stajališta intelektualaca samo po sebi ne razlikuje je od većine ostalog znanja o društvenom životu. No s obzirom na sadržaj paradigme, nije preporučljivo zanemariti vezu proizvođača znanja i proizvedenog znanja kao običnu i stoga nevrjednu komentara. Prema paradigmi homogenosti, društva Istočne i Srednje Europe mjesta su gdje gotovo svatko, osim malobrojne političke elite, pripada istom, sociološki bezličnom skupu. Shvaćeno drugačije – a to je temelj moje velike epistemološke zabrinutosti – mnogi intelektualci iz Istočne i Srednje Europe koji su proizveli znanje o području istovremeno su potaknuli jedno osobito razumijevanje koje nas potiče da o samim proizvođačima znanja razmišljamo kao uvelike nerazlučivima od bilo koga drugoga. Mnogi su stručnjaci izvan Istočne i Srednje Europe pojačali plošan prikaz društvenog krajolika regije priključivši se istom paradigmatском taboru unatoč tome što se neki od njih mogu ubrojiti u njegove osnivače.

Hegemonija nediferenciranog prikaza Istočne i Srednje Europe postignuta je i reproducirana nizom prikrivenih i očiglednih, jednostavnih i kompleksnijih načina. Ideja homogenosti često se promiče usporednim nizanjem nedefiniranih i neprovjerenih deskriptora koji imaju ulogu semantičkog nadomjestka u ovoj jednolikoj slici društva, dok čak i stručnjaci, čiji rad inače baca sumnju u korisnost paradigme homogenosti, ponekad upotrebljavaju termine koji je učvršćuju (Lane 1996: 124; Curry 1998: 495; Bonnell 1989: 311, 313, 314; Kennedy 1992: 38, 39). ‘Elita’ i ‘masa’ najuobičajeniji su od tih deskriptora, mada se autori usmjereni na socijalistički period mjestimice odlučuju za alternativne termine koji svejedno prenose isto uniformno značenje. U popis tako spadaju ‘profiteri’ i ‘žrtve’, ‘nomenklatura’ i ‘ostali’ ‘partijski ljudi’ i ‘nepartijski ljudi’ (Tökés 1996: 11; Pano 1997: 304; Curry 1988: 490, 495; Cook 1993: 3; Kostecki i Mrela 1984: 138; Staniszki 1979: 182, 183, 187; Parrott 1997: 12). Upotreba terminologije koja konotira homogenost ostaje i nakon socijalizma. Radovi o tranziciji pak pokazuju rastuću sklonost prema ‘javnosti’, ‘građanima’, ‘javnom mnijenju’ te odnedavno ‘glasačkom tijelu’ kao referentima koji ujedinjuju ogromnu većinu stanovnika regije u jednu, sociološki nediferenciranu skupinu (Schöpflin 1991: 235; Parrott 1997: 2; Offe 1997: 38, 73, 83; Kluegel & Mason 1999: 41; Wolicki 1995: 75; Jasiewicz 1995: 149; Tökés 1997: 380).

Socijalna se homogenost promiče i na druge načine. Mnoge studije političke kulture, koncepta za koji, prema Dawishi (1997: 51), interes ponovno oživljava, padaju u ovu zamku (McFalls 1995: pogl. 4, Parrott 1997: 21–22). To se događa

zbog toga što se politička kultura obično percipira kao konglomerat politički relevantnih stavova, sustava vrijednosti i ponašanja koji su u određenoj jedinici više ili manje univerzalni. U pogledu lakoće kojom gotovo svakog trpa u jednu društvenu gomilu, koncept poput 'istočnonjemačke političke kulture' jednako je uspješan kao i koncept 'istočnonjemačke mase'. Institucionalisti ne prolaze nužno bolje. Róna-Tas naprimjer usprkos deklariranoj želji da se odmakne od simplicističke 'elita-masa' analize Mađarske, završava s perpetuiranjem vlastite inačice homogenog socijalizma postavljajući težište istraživanja na univerzalno državno zaposlenje – 'ključnu životnu činjenicu *skoro sviju punoljetnih stanovnika* u komunizmu', što je svelo '*cjelokupnu populaciju* na plaćenu radnu snagu' (Róna-Tas 1997: 4, 5; kurziv moj). Kao i kod mnogih analiza baziranih na konceptu političke kulture, on prelazi preko velikog djela društvenih razlika premazom homogenosti.

Civilno društvo, 'jedan od pomodnijih koncepata u kontekstu Srednje i Istočne Europe' (Schöpflin 1991: 240), iz više razloga ima kompleksniji i dvosmisleniji odnos s paradigmom homogenosti. Dijelom je tako zbog toga što, u inače često izbjegavanim pitanjima društvenog identiteta onih koji stvaraju i čine civilno društvo, literatura pokazuje kontradiktorna razilaženja. S jedne strane, civilno društvo smatra se uskim krugom, žarištem intelektualaca-dissidenata (Kennedy 1992: 51, 54; Schöpflin 1991: 224; Torpey 1995: 186; Parrott 1997: 13, 38, n. 99; Tismaneanu 1997: 409; 427-43). S druge pak strane stručnjaci koriste termin kao još jednu zamjenu za jednoličnu društvenu masu, u koju, prema paradigmi homogenosti, spada gotovo svatko iz Srednje i Istočne Europe. Tako primjerice nailazimo na shvaćanje civilnog društva kao artikulacije društvenih interesa neovisnih od države te kao predstavnika 'visoke etike i moralnosti', prije nego 'neke posebne frakcije ili klase društva' (Schöpflin 1991: 241; Szelényi et al. 1997: 207; Iankova 1998: 240; Meininger i Radoeva 1996: 47). Kennedy u svojem razmatranju (1990) upućuje na zamke koje vjerojatno čekaju bilo kakav pokušaj pomirenja dviju ovako nekonzistentnih koncepcija poput 'civilnog društva kao doslovce nikoga' te 'civilnog društva kao doslovce svakoga'. Prema Kennedyju, nastanak i demokratska vitalnost civilnog društva u Istočnoj Europi ovise o kritičkim intelektualcima. Premda to ne namjerava, on nadalje ojačava ekskluzivističku koncepciju civilnog društva potanko opisujući kako su poljski liječnici i mirovni aktivisti, neznatna manjina populacije, postajali kritički intelektualci. Istovremeno, opisujući ove nove članove civilnog društva kao 'obične pojedince' i samo 'narod' (Kennedy 1990: 281, 300), Kennedy se vraća poimanju civilnih društava Istočne i Srednje Europe kao masa koje se sastoje od širokih slojeva stanovništva jednakih društvenih izgleda.

S obzirom na moja dosadašnja razmatranja, ne čudi što mnogi intelektualci koji stvaraju znanje o Istočnoj i Srednjoj Europi govore u ime čitave regije, što ne bi činili da ih sadržaj paradigme 'elita-masa' ne navodi da živote, iskustva, uvjerenja i interese intelektualaca te skoro sviju ostalih iz regije smatraju istovjetnima. Ovdje pak imamo neoborivu logiku. Dok su god gotovo svi u istoj društvenoj situaciji, zašto bismo se trebali zabrinjavati zbog toga što o regiji

saznajemo samo od inteligencije ili zbog toga što izvanjski stručnjaci poslušno reproduciraju glasove inteligencije kao one društva u cjelini? Upravo stoga što su intelektualci primarni proizvođači akademskog društvenog znanja svih vrsta, opasnost od prevelike izloženosti njihovim interpretacijama kompleksnih društvenih formacija nikada ne može biti potpuno otklonjena. Doduše, u drugim slučajevima sadržaj usmjeravajućih paradigmi može pomoći u ublažavanju ove epistemološke pogibelji. Ali u slučaju Istočne i Srednje Europe, osnove našeg znanja toliko su očito protkane homogenošću da uvećavaju ovaj rizik (Burawoy 1989: 32, bilj. 40; Daskalov 1996: 80; Burawoy 1996: 97).

Brojne problematične, čak kontradiktorne prakse prate paradigmatiku lakoću kojom intelektualci u analizama Istočne i Srednje Europe prisvajaju pravo da govore u ime svijua. Ponekad se inkluzivni termini poput 'naroda' jednostavno redefinišu ne bi li bili jednoznačni s mnogo užim društvenim kategorijama kao što je primjerice inteligencija. 'Političku transformaciju Mađarske pokrenuo je narod i njegova ideja promjene. Kada kažem 'narod', mislim na profesionalne političke, akademske i književne elite te nezavisne intelektualce' (Tökés 1996: 167; Frenzel-Zagórska i Zagórski 1989: 96). Znanstvenici pod okriljem paradigme odveć revno nude svakovrsne izjave o onome što 'mase' 'misle, čine, žele i do čega im je stalo'. Te su izjave u najmanju ruku upitne, a u krajnjem slučaju i osporene vjerodostojnim dokazima (Schöpflin 1991: 249; Kennedy 1992: 65; Torpey 1995: 10; Offe 1997: 38; Judt 1988: 207; Đilas 1998: 301). Konačno, u nekim tvrdnjama o intelektualcima primjetan je dašak superiornosti dok je u odnosu na sve ostale prisutan patronizirajući ton. 'Činjenica da je uvođenje vlasničkih prava i tržišnih mehanizama', izvještava Offe (1997: 38), 'u interesu društva u cjelini, u pravilu ipak nije do kraja prepoznata kao empirijska volja od strane većine stanovništva' (Kennedy 1990: 287, 299; Kostecki i Mrela 1984: 137, navodeći Sztompku; Baylis 1998: 299; Kurczewska 179, bilj. 11).

Naravno, politička inteligencija u socijalizmu dugo je kritizirana zbog govorenja u ime čitavog društva (Kennedy 1990: 282; Đilas 1998: 179, 296–297; Stark i Bruszt 1998: 27, 40, 41). Ali, kao što prethodni dio rada pokazuje, paradigmu slijede mnogi znanstvenici koji su objavljivali prije tranzicije i nakon nje, proučavaju različite države i gaje različita politička uvjerenja od kojih su mnogi kritični spram regionalne socijalističke političke elite. Već i sama sklonost da se govori u ime svijua nije ograničena na socijalističku političku inteligenciju i heterogenu skupinu znanstvenika koji pišu o regiji. Disidentska aktivistička inteligencija iz Istočne i Srednje Europe često djeluje na jednak način. 'Sve ih odlikuje [istočnonjemačke, češke i slovačke crkvene poglavare, znanstvenike, pravnike, bivše komuniste, bankare itd.]', prema Baylisu (1998: 298–99), 'sposobnost da zastupaju najrazličitije potrebe i osjećanja vlastite populacije' (Tökés 1996: 306; Stark i Bruszt 1998: 28, 40, 214, bilj. 41; Tismaneanu 1997: 428; Meiningner i Radovea 1996: 60; Kennedy 1992: 38, 51). Slična stremljenja, kako pokazuju ispitivanja javnog mnijenja, susrećemo i kod intelektualaca koji nisu nužno proizveli pisano znanje o regiji ili u njoj bili politički aktivni. Tako, prema Kurczewskoj (1995: 179, bilj. 11), 37 posto nacionalnog uzorka fakultetski obrazovanih Poljaka 'vjeruje da intelektualci trebaju djelovati u ime društva i kreirati njegove vrijednosti'.

Iako su ovakva epistemološka pitanja uvijek isprepletena s metodološkima, smatram da se potonjima vrijedi na trenutak detaljnije pozabaviti. Ono što mi najviše izaziva nelagodu jest neobično visok udio radova o Istočnoj i Srednjoj Europi koji se isključivo, ili gotovo isključivo, oslanjaju na primarna svjedočanstva uzeta od malobrojnih pojedinaca koje sam definirala kao inteligenciju. Goodwyn (1991: xxiv) je zamijetio još problematičniju tendenciju da se u nekim slučajevima uopće ne nude potkrepljujući dokazi, jer se 'izdaleka čini da nikakvi podupirući dokazi nisu nužni'.

Razna su obrazloženja ovakve isključivosti svjedočanstava. Ona koja najviše zbunjuju vrte se oko gore naznačenih epistemoloških problema. Ako se, vođeni samom supstancijom paradigme, intelektualci osjećaju posebno ovlaštenima govoriti u ime svijua, zašto bi im sakupljanje podataka izvan vlastitog klasnog miljea bilo bitno? Nadalje intelektualcima je obično jednostavnije i lakše uspostaviti istraživačke kontakte s ostalim intelektualcima, bilo da su oni pristaše ili protivnici moćnika. Za mojeg boravka u DDR-u, ti su mi ljudi prilazili sami te ih se ponekad zbilja bilo teško riješiti, dok su radnici bili mnogo manje zainteresirani za to tko sam ja i što tu točno radim. Povrh toga, usprkos mojoj odlučnosti da sakupim podatke van intelektualnih izvora, otkrila sam da je okruženost ljudima s kojima dijelim zajedničke interese zabrinjavajuće zavodljivo. Nažalost, dok u ostalim istraživačkim situacijama vladajuća paradigma pruža snažnu protutežu takvim navadama, paradigma homogenosti još ih i potiče.

Poznatije objašnjenje društveno ograničene naravi većine podataka iz socijalističkih zemalja tiče se zatvorenosti, snažne kontrole te čvrste cenzure prisutne u tim zemljama (Siegelbaum i Walkowitz 1995: 1; Crowley 1997: 3; Goodwyn 1991: vii-xxx). Ukoliko je uopće bio mogući, pristup informacijama koje nisu dolazile od intelektualnih izvora, partije ili bile odobrene od nje – bio je bitno otežan. Ipak ove teškoće, koje ne želim umanjiti, ne mogu objasniti situaciju u kojoj su, usprkos dostupnosti svjedočanstava sve širih slojeva stanovništva, i nakon pada socijalizma mnoge analize utemeljene na svjedočanstvima intelektualaca. Srećom, ta se situacija polagano mijenja; postkomunističke studije radnika te istraživanja, svjesno utemeljena na informacijama koje potječu van uskih granica inteligencije, sve su učestalija (Goodwyn 1991; Laba 1991; Crowley 1997; Błaszczewicz i sur. 1999; Creed 1988; Burawoy i Lukács 1992). Usprkos tome boljke u metodologiji i sakupljanju podataka se nastavljaju. Tako se na primjer dva bitna djela o Mađarskoj Tökésa (1996) i Röna-Tasa (1997) mahom temelje na transkriptima rasprava Centralnog Komiteta i Politbiroa, partijskim i crkvenim arhivima, zapisnicima parlamentarnih sjednica, intervjuima s donositeljima odluka, partijskim vrhom i privatnim poduzetnicima, a u Tökésovu slučaju (1996: xiii,xiv), na susretima sa samom kremom reformističke inteligencije te na njegovom iskustvu višeg savjetnika ministra vanjskih poslova. Podaci za tri bitne knjige o DDR-u Torpeya (1995), Joppke (1995) i Maiera (1997) proizlaze iz društveno istovjetnih izvora dok McFalls (1995: 13-15, 191) u svojem djelu, premda koristi podatke dobivene od dvjestotinjak anketiranih 'prosječnih Istočnih Nijemaca', na kraju ima približno 60 posto ispitanika s višom ili visokom stručnom spremom što je jasan znak uzorka s

disproporcionalnim udjelom inteligencije. Naposljetku, značajan se udio ključnih svjedočanstava koji potkrepljuju Laneovu studiju (1996) uspona i pada socijalizma, po mojem mišljenju, odnosi na intervju s političkim intelektualcima iz komunističkog razdoblja.

Može se prigovoriti da ovakvi istraživački projekti smjeraju proizvesti znanje o samim intelektualcima ili da se bave temama o kojima intelektualni izvori na-prosto imaju najviše za reći. Ipak, kad god autori upućuju na širu perspektivu naprimjer u naslovima svojih knjiga [Uspon i pad državnog socijalizma (Lane 1996), Raspad: Kriza komunizma i kraj Istočne Njemačke (Maier 1997)], takva me argumentacija ne zadovoljava. Namjerno ili ne, ovakvi naslovi temeljeni na ovakvim podacima, makar implicitno, propagiraju uniformnost paradigme te ohrabruju proizvođače znanja da promiču vlastite interpretacije kao one sviju ostalih, što je jedan od uznemirujućih nusproizvoda paradigme. Sve u svemu, bitno je zapamtiti glavnu poantu: nije moguće proizvesti valjano istraživanje o nečemu o čemu nismo prikupili dokaze.

Konačno, čak i kada se istraživanja više bave radnicima nego intelektualcima i kada su i autori bolno svjesni manjka podataka o temama vezanima uz radnička pitanja, iskazi opet mogu značajno naginjati u korist intelektualaca – ono što Goodwyn (1991: xxvi) naziva ‘pustoš dokaza’. Primjer te pojave je inače provokativni članak o upravnim promjenama na postkomunističkim poljskim radišćima Osta i Weinsteina (1999) koji se uvelike oslanja na ankete menadžera, radnika izabranih ili imenovanih u upravljačka tijela te sindikalnih povjerenika. Obični radnici kao izvor podataka mahom su ignorirani. Čak i u dijelu članka koji se usredotočuju na ‘poljske radnike općenito, a ne na sindikaliste’ (Ost i Weinstein 1999: 7), autori se, unatoč činjenici da su proveli terensko istraživanje u više od dvadeset poduzeća, oslanjaju na podatke iz dva istraživanja stavova koja su proveli drugi istraživači. Ovakvim metodološkim izborima Ost i Weinstein propuštaju suviše rijetku prigodu da prošire naše znanje o Istočnoj i Srednjoj Europi koje bi se temeljilo na bliskim i neposrednim svjedočanstvima radničke većine.

Ekonomska neučinkovitost sa stajališta intelektualaca

Iz perspektive velike većine intelektualaca, onih iz Istočne i Srednje Europe i onih koji analiziraju područje izvana, onih koji su pisali o regiji i onih koji nisu, socijalističke ekonomije bile su monstruozno neučinkovite, a tragovi te neučinkovitosti mahom se uočavaju u periodu tranzicije. Samo se rijetki neće potpuno složiti s ovom tvrdnjom (Burawoy i Lukács 1985; Szelényi i Szelényi 1994: 218–21; Spenner i sur. 1988: 604). Često intelektualci zastupaju ovu poziciju olako i bez utemeljenja pripisujući imenicama ‘ekonomija’ i ‘privreda’ niz omalovažavajućih epiteta. Omiljeni su i epiteti: ne samo neučinkovita već i iracionalna, neodrživa, nekonkurentna, submarginalna, otužna, u raspadu, zatvorena, korumpirana, deformirana, napuhana, ovisna o potporama, opterećena krizom, samospustavajuća, zastarjela i nesofisticirana (Georgescu 1988:

69, 75, 77; Judt 1988: 201; Pantev 1996: 18; Offe 1997: 13; Gerber i Hout 1998: 36; Clarkeetal 1994: 182; Staniszki 1979: 167, 170, 171, 186; Clarke i Donova 1999: 214; Dawisha 1997: 47; Pano 1997: 297; Glasman 1994: 69; Ekiert 1997: 304). Na drugim mjestima značenje neučinkovitosti razmatra se na puno temeljitiji i sistematičniji način. Neki je intelektualci naprimjer povezuju s niskom produktivnošću, zastarjelom i lošom tehnologijom, neuravnoteženim i stagnirajućim ekonomskim rastom, nedostatkom inovacija, visokim dugom, gubicima, krivom raspodjelom sredstava i lošom kvalitetom. Za druge se neučinkovitost više tiče organizacijskih značajki poput manjka koordinacije između proizvodnih jedinica i ostalih ekonomskih aktera, nedostatnog proizvodnog inputa, centralizacije, birokratizacije, monopolizacije i nesposobnosti samoevaluacije. Povrh ovakvih poimanja socijalističke i postsocijalističke ekonomske neučinkovitosti, intelektualci često ističu jedno – loše radnike. Ovdje nailazimo na očitu kontradikciju. Povezati loše radnike s ekonomskom neučinkovitošću znači do određenog stupnja priznati postojanje klase, što paradigma homogenosti osporava. Ovdje želim naglasiti, unatoč ovoj kontradikciji, da veza koju intelektualci često povlače između loših radnika i ekonomske neučinkovitosti stoji kao čvrst dokaz važnosti klasne podjele budući da se nalazi, kako ćemo kasnije pokazati, u oštroj opreci s viđenjem radničke klase o tome što učinkovitost podrazumijeva.

Nekim intelektualcima pet sovjetskih radnika u tvornici predstavljaju tipične mane socijalističke radničke klase:

Ivanov je otišao bez dozvole prije kraja radnog vremena; Grigorjev je slijedio Ivanovljevu primjer; Gretjukov je u rujnu dva puta kasnio po 10 minuta; Piškunov, mehaničar, šeće se po pogonu za vrijeme radnog vremena prosječno 40 i 60 minuta dnevno. Paškevič voli lunjati oko pogona s 'rukama u džepovima'. Blago rečeno: svaka mu šetnja traje 10 do 20 minuta (Filtzer 1996: 26 citat iz tvorničkih novina).

Lista radničkih mana, onakva kakvom je vide intelektualci, ovime ne završava. Redovito se, čak i živopisno, radnike karakterizira kao nesamostalne, dangube, neodgovorne, egoistične, nemotivirane, nedisciplinirane, neposlušne te nekontrolirane pijance i lopove. Čini se da inteligenciji nikada nije dosta prikazivanja radnika kao onih koji zabušavaju, odlaze u kupovinu tijekom radnog vremena, ne obaziru se na kvalitetu vlastitog rada te s lakoćom uzimaju pauze ako se uopće pojave na poslu (Kotkin 1996: 6; Filtzer 1996: 9, 10, 17, 18, 26, bilj. 12; Creed 1998: 176, 198, 217, 257; Crowley 1997: 15, 56, 64, 96, 164, 167, 168; Clarke i sur. 1994: 197; Burawoy 1989: 23; Róna-Tas 1997: 55-57, 59, 154-55; Laba 1991: 123). Prema Filtzeru (1996: 20), znanstveniku posebno osjetljivom na radničke defekte, 'aljkavost je također uzela svoj danak'. S obzirom na rasprostranjenost takvih karakterizacija radničkih obilježja i ponašanja, čovjek se zapita kako su socijalističke ekonomije uopće, a kamoli neučinkovito, uspijevale proizvoditi dobra i pružati usluge.

Iako je neupitno da su istraživači iz Istočne i Srednje Europe neizmjereno pridonijeli našem znanju o strukturalnim temeljima neučinkovitosti u

socijalističkim i tranzicijskim ekonomijama (Nove 1983; Koral 1986, 1992), s obzirom na spremnost povezivanja ekonomske neučinkovitosti s lošim radnicima, ne iznenađuje nas gledište mnogih intelektualaca da su u određenoj mjeri radnici također odgovorni za ovaj problem. Nemali broj autora iznosi stav prema kojem kauzalna veza između loših radnika i ekonomske neučinkovitosti nije izravna i potpuna niti su radnici namjerno ili svjesno na nju utjecali (Tökés 1996: 109; Creed 1998: 198; Crowley 1997: 55; Pano 1997: 304; Filtzer 1996: 16, 26, navodeći *Pravdu*). Ipak, u svrhu pripisivanja dijela odgovornosti radnicima, intelektualci su proširili prethodnu listu načina na koji karakteristike radnika i njihovo ponašanje mogu dovesti do ekonomske neučinkovitosti. Tako primjerice Spenner i njegovi suradnici (1998: 107), zbunjeni otkrićem da otkazi u nekim bugarskim poduzećima u tranziciji imaju negativan utjecaj na učinkovitost, djelomično objašnjenje vide u nesigurnosti radnika za svoje buduće zaposlenje što može smanjiti njihovu produktivnost. A činjenica da su radnici imali, ma kako ograničen, utjecaj na vlastiti proces rada tijekom socijalizma postaje, prema Filtzeru (1996: 12, 19), ‘izvor mnoštva disfunkcija i poremećaja koji muče produkciju i distribuciju’.

Intelektualci su daleko manje spremni sebe okriviti za ekonomsku neučinkovitost, a kada to i čine, njihovim raspravama vidno nedostaje razrade i žestine (Georgescu 1988; 76; Burawoy 1996: 86–87; Lane 1996: 101; Róna-Tas 1997: 33; Dimitrov 1996: 107; Filtzer 1996: 20). U drugim slučajevima, krivnja intelektualaca pripisuje se njihovoj vezi s radnicima i sindikalcima te prema Tökésu (1996: 261) neki socijalistički ekonomisti vide negativan utjecaj upravitelja na ekonomsku produktivnost upravo zbog njihove pripadnosti tom neprirodnom savezu. Tako su intelektualci skloniji sebe smatrati aktivnim akterom u održavanju ekonomije učinkovitim negoli, što često pripisuju radnicima, očitim faktorom neučinkovitosti. Ipak, najžešće neslaganje između intelektualaca i radnika o uzrocima ekonomske neučinkovitosti, prije socijalističkog perioda i poslije njega, ne fokusira se na loše radnike već na jednakost plaća. S druge strane, isticanje jednakosti plaća kao uzroka neučinkovitosti otkriva kontradikciju s obzirom na to da za takav argument intelektualci moraju do nekog stupnja priznati klasu čime se odriču pretpostavke o homogenosti. Usprkos ovoj kontradikciji, upravo zato što su stajališta intelektualaca i radnika o ovoj temi u tolikom proturječju, stavovi intelektualaca o jednakosti plaća i ekonomskoj neučinkovitosti istodobno ukazuju na dubinu te klasne podjele.

Argumenti intelektualaca o ekonomskoj neučinkovitosti i jednakosti plaća imaju nekoliko varijanti, ali većina polazi od pretpostavke da su za vrijeme socijalizma intelektualci bili izrazito potplaćeni u usporedbi s radnicima. Neki se čak žale da su bili potplaćeni na razini ukupnih prihoda i da se unatoč dokazima o suprotnome (Róna-Tas 1997: 205; Clarke i sur. 1994: 197, 201–6, 214 bilj. 36; Spenner i sur. 1998: 605; Matějů 1999: 18; Słomczyński i Shabad 1997: 170) ‘pauperizacija’ inteligencije nastavila u tranzicijskom periodu (Frentzel-Zagórska i Zagórski 1989: 94; Daskalov 1996: 83). Mjestimice prigovori intelektualaca na temu ističu, po njihovoj prosudbi, ponižavajuće apsurdne do kojih vodi jednakost plaća – teorijski fizičari koji zarađuju manje od čistača oluka

te istraživači natjerani na prostituciju (Gerber i Hout 1998: 37; Siegelbaum i Walkowitz 1995: 164; Crowley 1997: 246, bilj. 11).

Kao i u drugim klasno podijeljenim društvima, intelektualci se, podupirući svoj zahtjev za većom relativnom plaćom, često koriste argumentom ljudskog kapitala. Oni ulažu više u obrazovanje ili posjeduju više vještina, stručnosti i obrazovanja od radnika te zbog toga zaslužuju naknadu razmjernu njihovim naporima i postignućima. U grubljoj verziji ove tvrdnje, intelektualci vide sebe kao one koji rade napornije, preuzimaju veću odgovornost i kritičniji su od radnika te stoga zaslužuju veću plaću. Generalni direktor ruske kemijske tvornice čak je pokušao opravdati povećanje razlika u plaćama nekom vrstom uvrnute logike afirmativne akcije. Godinama su, tvrdio je, radnici zarađivali puno više nego njihovi šefovi koji su 'patili u tišini'. 'Sad je vaš red da patite u tišini', kazao je zasigurno neuvjerenim radnicima (Clarke et al. 1994: 214, bilj. 38).

Neki intelektualci podupiru svoje zahtjeve za većom razlikom u plaćama između klasa tvrdnjom da njihov veći udio ljudskog kapitala pridonosi većoj produktivnosti, a shodno tome i većoj ekonomskoj učinkovitosti (Ruble 1986: 44). U literaturi o socijalizmu i tranzicijskim ekonomijama ova, uvelike neistražena, veza između značajki ljudskog kapitala, produktivnosti i učinkovitosti zahtijeva od intelektualaca da se otisnu na put u nepoznato na kojem bi im se pridružio malen broj radnika. Čak pretpostavljam da ovaj posljednji argument za neegalitarnu osnovu ekonomske učinkovitosti leži u temelju često glasne potpore intelektualaca akcijama protiv 'disfunkcionalnih' politika ujednačavanja plaća u socijalizmu. Mnogi intelektualci zauzimaju istovjetan stav i o tranzicijskim politikama, podupirući one koje 'daju prioritet potrebama bogatih i uspješnih' (Zloch-Christy 1996: 153), istovremeno se suprotstavljajući neučinkovitim 'populističkim' politikama povezanim s egalitarnim težnjama kao što je redistribucija dohotka, kolektivno vlasništvo te povećanje plaća radničke klase (Zloch-Christy 1996: 160; Crowley 1997: 162; Clarke i sur. 1994: 198, 201, 205; Lane 1996: 161, 162, 168, 169; Comisso 1988: 462-63; Fuller 1999: 87-88; Słomczyński i Shabad 1997: 186).

Ekonomska neučinkovitost iz perspektive radnika

Radnici Istočne i Srednje Europe socijalističku su ekonomiju percipirali neučinkovitim kao i intelektualci, a kroz period su tranzicije isto kao i intelektualci svjedočili o nastavljanju tih neučinkovitosti. Ipak, njihova gledišta o odnosima između ekonomske neučinkovitosti i uloženog truda, upravljanja, tehnologije, discipline, sustava nadnica i ostalih tema uvelike su se razlikovala od gledišta inteligencije. Stoga prepoznavanje dubine i širine ovih razilaženja dobro ilustrira istaknutost klasne podjele unutar društava regije.

Vidjeli smo kako mnogi pripadnici inteligencije smatraju da su loši radnici istovremeno dobar primjer ekonomske neučinkovitosti, ali i njezin uzrok. Ipak, ni stav intelektualaca da je većina radnika u socijalizmu izbjegavanje napornog rada smatrala svojim 'društvenim pravom' (Connor 1991: 147), ni ideja da su

radnici zastrašeni 'crnim slutnjama kompetitivnog mukotrpnog rada' (Lasky 1991: 22), nije u skladu s iskustvima i procjenama samih radnika. Mnogi su radnici prije tranzicije i tijekom nje, kao što svjedoče promatrači koji su donekle upućeni u njihov život, inzistirali na tome da zbilja naporno rade, ponekad i odveć naporno te da ih periodi nerada više smetaju i ljute nego što ih vesele (Creed 1998: 247; Szlajfer 1995: 18–20; Clarke i Donova 1999; Burawoy i Lukács 1985: 727, 734; Fuller 1999: 42–44; Laba 1991: 122–123; Ferguson 1998: 460–61).

Mnogo je razloga zbog kojih su socijalistički radnici svoj posao smatrali zahtjevnim. Ne samo da je uobičajeni radni tjedan često bio 20 posto duži od onog na Zapadu, nego se od mnogih radnika očekivalo i da rade prekovremeno (Laba 1991: 123; Fuller 1999: 43; Róna-Tas 1997: 59, 101, 154; Georgescu 1998: 79; Jankowska 1995: 317). Radnici koji su bili plaćeni 'po učinku' suočavali su se s konstantnim povećanjem norme. 'Danas postigneš rekord, sutra je norma', jednom je Siegelbaumu i Walkowitzu rekao jedan ukrajinski rudar (1995: 28).

Nemali broj radnika obavljao je više poslova, bilo na istom radnom mjestu, primjerice istovremeno radeći na više strojeva, bilo na drugom radnom mjestu, katkada u sasvim drugom ekonomskom sektoru (Fuller 1999: 190, n.8; Burawoy 1996: 81; Róna-Tas 1997: 118, 154; Creed 1998: 4, 104; Tőkés 1996: 159). Ova i druga iskustva napornog rada često su bila povezana s nestašicama koje su dovodile do propasti radnog dana mnogih proizvođača. Nestašice su bile zaslužne za neravnomjeran ritam rada koji je imao naročito iscrpljujući i stresan učinak na radnike, kao i fenomen 'udarničkog ritma', koji je na nekim radnim mjestima polovicu mjeseca bio normalna stvar, zbog čega je radnicima neophodno trebao odmor (Goodwyn 1991: 56, 60; Filtzer 1996: 126; Stark 1986: 494). Obavljanje bilo kojeg posla još je više bilo otežano nedostatkom nužnog i odgovarajućeg alata, strojeva, materijala i radne snage. Tako su u Istočnoj i Srednjoj Europi bili uobičajeni slučajevi električara koji nisu imali dovoljno žice, uredskih radnika kojima je nedostajalo traka za pisaće mašine, kanalizacijskih radnika bez odgovarajuće zaštitne odjeće, metalaca prisiljenih prenositi legure u tačkama jer automatski sustav lijevanja nije bio u funkciji, čak i agrarnih radnika koji nisu imali dovoljno sanduka za svoje proizvode (Fuller 1999: 42; Creed 1998: 87; Burawoy 1989: 12). Ove slučajeve najbolje je objasnio strojar iz DDR-a: 'Radnici su u proizvodnji uvijek naporno radili. Uz to je njihov posao zahtijevao više energije nego na Zapadu jer su često iz 'sranja' morali dobiti zlato' (Philipsen 1993: 287).

Za ekonomsku neučinkovitost radnici su češće optuživali inteligenciju nego sami sebe. Radnici intelektualce smatraju odgovornima za neučinkovitost uglavnom zbog dezorganizacije radnog procesa tokom tranzicije, a naročito u razdoblju prije nje. Iz radničke perspektive dezorganizacija je ključ ekonomske neučinkovitosti te su često kao odgovorne za ovaj kaos optuživali šefove i birokrate na radnom mjestu, ali i one na višim funkcijama. Pogotovo za vrijeme socijalizma, radnicima je bilo jasno da nered na njihovim radnim mjestima katkada u jednakoj mjeri proizlazi iz upravljačke nemoći koliko i iz upravljačkih 'kikseva'. Usprkos tome radnici su često nudili, a ponekad i čvrsto inzistirali na drugačijem objašnjenju.

To možemo zaključiti iz njihovih općih primjedbi o radu i nadređenima ('Mnogi su se obični radnici pitali organiziraju li proizvodnju idioti. Ako smo mi kao radnici razumjeli [kako su stvari loše organizirane], čovjek bi očekivao da bi to trebao shvatiti i netko s fakultetom' [Philipsen 1993: 128]). Ovakve ocjene, kao što znamo, nisu automatski isparile tijekom tranzicije (Crowley 1997: 233; Laba 1991: 122–23; Siegelbaum i Walkowitz 1995: 4; Clarke i Donova 199: 225; Clarke i sur. 1994: 206; Curry 1988: 501–503; Błaszkiwicz et al. 1994: 129). Isto tako radnici su ponudili konkretnije objašnjenje povezanosti inteligencije, dezorganizacije i ekonomske neučinkovitosti za vrijeme socijalizma. Primjerice smatrali su da je dezorganizacija posljedica loših planova nadređenih, nepostojanja rasporeda preventivnog održavanja opreme, iznenadnih promjena ekonomskih ciljeva, podzaposlenosti te nedovoljnog ulaganja u marketing i poboljšanja dizajna proizvoda. Upravljačke pogreške i krive procjene rezultirale su usporavanjem proizvodnje, prekidom narudžbi i projekata usred realizacije, čime je radnicima bio otežan proces pretvaranja vlastitog napornog rada u korisne i poželjne proizvode i usluge (Filtzer 1996: 16, 21; Clarke i Donova 1999: 237. Clarke i sur. 1994: 199; Creed 1998: 156, 188, 239). Također za zbrku na radnom mjestu radnici su krivili autoritativan i proizvoljan način upravljanja mnogih šefova, koji je češće pogoršavao nego rješavao probleme u proizvodnji (Burawoy 1989: 18, 16; Curry 1988: 503). Iako je socijalistički menadžment krivnju za dezorganizaciju redovito svaljivao na nestašice, radnici taj izgovor često nisu prihvaćali. Bugarski skupljači sijena instruirani su da rade s vjedrima za branje šljiva, radnici iz DDR-a demolirali su nove građevine zbog proturječnih naredbi brojnih nadglednika, poljski pukovnici govorili su vodoinstalaterima kako se popravljaju cijevi, a partijski sekretari natapali jagode dok nisu istrunule; sve su ovo primjeri izluđujućeg meteža koji je vladao na radnim mjestima za koji su radnici često krivili svoje nadređene, a ne nestašice (Creed 1998: 88, 103, 104; Laba 1991: 122; Fuller 1999: 46; Szlajfer 1995: 21).

Naredni primjer podrobnije ilustrira u kojoj su mjeri radnici i intelektualci različito shvaćali uzroke ekonomske neučinkovitosti. Mnogi intelektualci bili su nepokolebljivi tehnofili. Manjak suvremene tehnologije povezivali su s neučinkovitošću te su naprednu tehnologiju držali rješenjem za sve ekonomske probleme u socijalizmu. Radnički pogled na problematiku bio je složeniji. Brojni su slučajevi u kojima su radnici željeli tehnološka poboljšanja na radnim mjestima. Usprkos tome, po procjeni mnogih radnika, odluke menadžmenta u pogledu tehnologije mnogo su puta povećavale neučinkovitost umjesto da je smanje. Radnici su tehnologiju često smatrali besmisleno skupom i, s obzirom na stvarne uvjete rada, silno nepraktičnom. Sofisticirani sustavi hlađenja ostavljeni da hrđaju na otvorenom, robotska tehnologija, isplativa za najmanje petsto godina te napuštena zbog nedostatka dijelova, čeličane koje zahtijevaju neostvarivo precizno baždarenje da bi pravilno funkcionirale, čak i strojevi za miješanje tijesta koji, usprkos neispravnosti, nikada ne bi bili zamijenjeni; sve se ovo radnicima činilo krajnje nesmotreno (Fuller 1999: 46; Filtzer 1996: 27, bilj. 36; Burawoy 1996: 86; Creed 1998: 156–157; Burawoy 1989:

17–18; Philipsen 1992: 128). Ti su im primjeri dokazali da tehnologija sama po sebi ne može biti izlaz iz neučinkovitosti u koju su zapale njihove ekonomije.

Radnici su također smatrali da disciplinski režimi doprinose neučinkovitosti te su i po ovom pitanju gledišta radnika i intelektualaca bila različita. Intelektualci su od najranijih faza socijalizma pa kroz tranziciju mnoge probleme u ponašanju radnika svodili na pitanje nediscipline (Róna-Tas 1997: 56–57; Siegelbaum i Walkowitz 1995: 100; Crowley 1997: 96, 167, 168). Mnogi su intelektualci smatrali da su socijalistički disciplinski režimi barem dijelom odgovorni za raširene slučajeve nediscipline. Postojale su mnoge zakonske rupe, zamršene procedure; postupci protiv radnika rijetko su se pokretali, s rijetkim optužbama i malim kaznama (Voskamp i Wittke 1991: 359; Creed 1998: 256, 257; Clarke i sur. 1994: 180; Róna-Tas 1997: 55–56, 101, 161; Crowley 1997: 73, 164, 168, 169; Burawoy i Lukács 1985: 732). Disciplinski režimi trebali su drastičnu promjenu. Trebalo je proširiti opseg kažnjivih radnji, a kazne postrožiti. Ekonomska je učinkovitost to zahtijevala.

S druge strane, radnici su imali nijansiranije gledište. Oni su smatrali da većina njih marljivo i dobro radi i to u uvjetima koji su daleko od optimalnih te da su osim toga radnici koje su intelektualci obilježili kao nedisciplinirane imali malo izbora u načinu obavljanja svog posla. Kako da ponekad ne zakasne na posao kada je jedini dostupan smještaj kilometrima daleko od tvornice? Može li se kartanje na poslu doista smatrati nedisciplinom ako nema nabavki koje treba ispuniti ili ako nužni materijali za proizvodnju nisu dostavljeni? Kako da ne odu s posla ranije ili uzmu neodobrene stanke usred radnog vremena kada u trgovinama već svega nestane nakon što oni završe s poslom (Filtzer 1996: 18, 19; Crowley 1997: 168; Fuller 1999: 220, bilj. 31). I još važnije – proizvođači su imali dojam da intelektualci nisu uzimali u obzir teške neprilike u koje je same radnike dovodila nekolicina, nikad otpuštenih, disciplinskih prijestupnika, predstavljajući težak teret i opasnost kolegama. Pijance bi se naprosto prebacivalo na nepoželjnije poslove; kradljivcima bi samo smanjili plaću; čak bi se i radnici koji bi dobili otkaz, što se držalo gotovo nemogućim, vrlo brzo ponovno zaposlili, ponekad u istoj tvornici, često za veću plaću, a povremeno s nadoknadama za neiskorišten godišnji odmor (Crowley 1997: 85, 168; Creed 198: 177; Philipsen 1992: 291; Voskamp i Wittke 1991: 359; Filtzer 1996: 28, bilj. 48; Róna-Tas 1997: 59). Nedvojbeno je da se pojedini radnici nisu slagali oko toga koja je granica između nediscipline i krajnje nediscipline dovoljne za prekid ugovora o radu. Ali nepostojanje ikakve granice, čemu su brojni radnici svjedočili na svojim radnim mjestima, bilo je naprosto neučinkovito. Na nekolicinu neobuzdanih, mada netipičnih, prijestupnika gubile su se ogromne količine vremena i energije. Radnici su se čak žalili da sindikati nisu u stanju brinuti se za potrebe ostalih radnika čija je produktivnost patila kao rezultat trošenja vremena na obranu zabušanata.

Imajući ove probleme u vidu, radnici se nisu mogli složiti s tim da bi beziznimno pooštavanje discipline na radnom mjestu značajno poboljšalo ekonomsku učinkovitost. Takvi periodični pokušaji u socijalističkoj eri, koji su postali učestaliji i revniji tijekom tranzicije, nisu bili samo promašeni, nego i

kontraproduktivni, s obzirom na to da su izazivali otpor i neraspoloženje radnika (Filtzer 1996: 11, 26, bilj. 12; Lane 1996: 101; Offe 1997: 223, bilj. 33; Crowley 1997: 164, 168, 169; Clarke i sur. 1994: 186, 191, 198; Szajfer 1995: 20, 61–62, bilj. 22). Iskustvo socijalizma pomoglo je radnicima da ustanove da se ekonomska učinkovitost mnogo bolje postiže disciplinskim procedurama koje razlikuju nezlibježnu i namjernu nedisciplinu, usmjerenima na nekolicinu kroničnih i očitih prijestupnika koji zbiljski priječe učinkovitu proizvodnju, a ne okomljavanjem na većinu savjesnih radnika, o čijim ustrajnom trudu i neprekidnoj suradnji ekonomska učinkovitost zaista ovisi.

Druga točka razilaženja tiče se načina na koji je razlika u plaćama povezana s ekonomskom učinkovitošću u socijalizmu i postsocijalizmu. Radnici se nisu slagali s pozivanjem na ljudski kapital kojime su mnogi intelektualci jednakost plaća dovodili u direktnu vezu s ekonomskom neučinkovitošću. Po njima su ovakva objašnjenja zatirala važnija pitanja. Radnici tako nisu bili zabrinuti za štete koje je ekonomskoj učinkovitosti nanosio sustav nagrađivanja koji nije u dovoljnoj mjeri odavao priznanje osobama na prestižnim poslovnim funkcijama, s višim obrazovanjem, poduzetničkim osobinama i slično. Njihova najveća bojazan bila je da sustav nagrađivanja zanemaruje razlike između *bilo kojeg* dobro obavljenog posla i *bilo kojeg* loše obavljenog posla. Radnici su bili usredotočeni na pitanja produktivne upotrebe radne snage, kvantitete i kvalitete njihovog doprinosa na poslu, te je za njih povećanje ekonomske učinkovitosti ovisilo o mjeri u kojoj će oni s većim doprinosom biti više i plaćeni.

Većina radnika nije smatrala da postoji jasna veza između ljudskog kapitala i toga kako i koliko netko doprinosi na radnom mjestu. Upravo suprotno – ozbiljno su sumnjali u ekonomske doprinose mnogih intelektualaca na upravljačkim i stručnim pozicijama; često su ih smatrali nedjelotvornima, suvišnima i neproduktivnima. Tako je jedan Bugar tvrdio da je agro-industrijski kompleks u njegovu selu imao preko trideset službenika, 'specijalista za sve vrste poljoprivredne djelatnosti' koji su malo što radili (Creed 1998: 77). Crowley (1997: 44, 134) je otkrio da su sovjetski rudari ugljena isto tako smatrali da 'na kraju, šefovi ne proizvode ništa', dok je istovremeno na svakog rudara dolazilo pet do sedam 'parazita' u administrativnom aparatu (Crowley 1997: 135, 136; Burawoy 1996: 86; Comisso 1988: 464; Fuller 199: 29, 55; Bahro 1978: 209; Siegelbaum i Walkowitz 1995: 121–22). Drugim riječima, radnici su upravo u sustavu nagrađivanja koji je osiguravao najveće nagrade intelektualcima vidjeli značajan izvor neučinkovitosti. Mada su imali višu razinu formalnog obrazovanja, radno mjesto višeg statusa i slično, nije se činilo da intelektualci doprinose išta više od radnika ili u jednakoj mjeri kao oni. Radnici su smatrali da, kad je riječ o ekonomskoj učinkovitosti i nagrađivanju stručne kvalifikacije ne mogu biti važnije od postignutih rezultata. Ovo gledište pomaže u tumačenju učestalih radničkih kritika socijalističkih i postsocijalističkih planova za promicanje nejednakosti prihoda, opetovanih zahtjeva za redukcijom broja administrativnog i upravljačkog kadra i visine njihovih plaća. To možda čak i objašnjava empirijske i anegdotalne dokaze iz cijele regije koji otkrivaju raširenu postsocijalističku sklonost smanjivanju jaza između bogatih i siromašnih (Crowley 1997: 47, 57, 243, bilj. 65; Clarke

i sur. 1994: 206; Laba 1991: 40, 68, 162, 165; Fuller 1999: 87–88, 200, bilj. 35; Siegelbaum i Walkowitz 1995: 115; Szélenyi i sur. 196: 472; Schöpflin 1991: 247).

S obzirom na klasu pripadnost, pogledi na funkcioniranje socijalističke ekonomije razlikovala su u još jednoj točki. Dok su mnogi intelektualci socijalističkoj ekonomiji rijetko ili nevoljko pripisivali bilo kakav oblik učinkovitosti, mnogi su radnici bili drugačijeg mišljenja. Pored britke ekonomske kritike, radnici su također s ponosom spominjali inovacije na radnim mjestima, svakodnevno stjecanje novih vještina, kvalitetu proizvodnje te visoku razinu produktivnosti u pojedinim tvornicama i na pojedinim projektima. Na isti su način veličali golem raspon radničkih beneficija, poput plaćenog bolovanja i porodiljnog dopusta, jeftinih obroka, radničkih odmarališta, financijske pomoći u slučaju nužde, da ne spominjemo povlastice visoke stope zaposlenosti i dostupnosti raznolikih i pristupačnih javnih usluga na razini cijelog sustava (Siegelbaum i Walkowitz 1995: 35–36; Fuller 1999: 44, 60, 194–95, bilj. 7). Za mnoge su radnike ove povlastice bile svojevrsan dokaz učinkovitosti socijalističke ekonomije, usprkos učestalim tvrdnjama intelektualaca da beneficije rezultiraju ‘tetošenjem’ i ‘kontroliranjem’ radnika, čineći ih trajno ovisnima o državi (Róna Tas 1997: 84; Glasman 1994; Fuller 199: 29). Drugim riječima, upravo oni najpovlašteniji u socijalizmu bili su najskloniji socijalističku ekonomiju odbaciti kao potpunu katastrofu, ‘koju je sama povijest opovrgnula’ (Offe 1997: 189), a promjene u tranziciji poimati ‘isključivo kao napredak’ (Róna Tas 1997: 8; Schöpflin 1991: 239). Iz radničke perspektive stvari nisu bile tako jasne. O problemima ekonomske učinkovitosti radnici su imali vrlo raznolike i složene poglede, što je razvidno iz Crowleyeve (1997: 180) primjedbe da ih je socijalizam istovremeno ‘štutio i razjarivao’. Podvojene reakcije radnika na događaje u tranziciji zasigurno su utemeljene već i u njihovim ambivalentnim pogledima na stanje vlastitih gospodarstava za vrijeme socijalizma (Creed 1998: 29, 73, 278; Fuller 1999: 152–53, Słomczyński i Shabad 1997: 188).

Iako su ga generalno smatrali neučinkovitim, radnici su ekonomski sustav smatrali učinkovitim na još jedan važan način. Za razliku od nekih intelektualaca, mnogi su radnici količinu kontrole koju su imali nad socijalističkim procesom rada, usprkos ograničenjima te kontrole i teoretskim dvojabama o njoj, držali temeljem učinkovitosti, a ne neučinkovitosti socijalističkog sistema (Filtzer 1996: 17, 19; Burawoy 1989: 18, 20; Clarke i sur. 1994: 181, 182; Fuller 1999: 123–26). U jednu ruku, radnička je kontrola u praksi značila da su radnici, da bi održali kontinuitet proizvodnje, bili prisiljeni izrađivati, opravljati i poboljšavati strojeve i opremu bez standardnih dijelova i ranije formuliranih planova. Proizvodnja zadovoljavajućih proizvoda i pružanje prihvatljive razine usluga često nije bilo moguće ukoliko dovtljivi radnici ne bi uspjeli izaći na kraj s nedostatnim ili neodgovarajućim proizvodnim *inputom*. Ostvarivanje ove vrste radničke kontrole variralo je ovisno o ekonomskom sektoru, spolu te razini kvalifikacije. Međutim, barem u DDR-u, bijeli se ovratnici prisjećaju ‘stvaranja nečega iz ničega’ te ‘domišljanja kako završiti izvještaj bez pisaće vrpce ili stroja za umnožavanje’, baš kao što plavi ovratnici govore o ‘izrađivanju novog od starog ili održavanja starog novim’ (Fuller 1999: 123–24; Filtzer 1996: 14, 21;

Wierling 1996: 54; Clarke i Donova 199: 228). Drugim riječima, mnogi su se radnici desetljećima svakodnevno upuštali u baš one fleksibilne, kreativne, poduzetne, štedljive, maštovite radne postupke usmjerene na rješavanje problema koje mnogi intelektualci povezuju s ekonomskom učinkovitošću.

Druga vrsta kontrole koju su provodili socijalistički proizvođači bila je samoupravljanje procesom vlastitog rada. Radničko samoupravljanje značilo je da su mnogi proizvođači redovito donosili odluke o procesu rada i proizvodnji koje su u kapitalističkom okruženju obično bile ostavljene menadžerima. Tako nailazimo na socijalističke radnike koji sami formuliraju opise radnog mjesta, smišljaju podjelu i integraciju zadataka, uspostavljaju i održavaju suradničke mreže unutar radionice i izvan nje, nadgledaju, određuju brzinu proizvodnje i dodjelu poslova, odlučuju o rasporedu rada i isporuke, slažu redoslijed proizvodnje, ocjenjuju kvalitetu i raspon proizvedenih artikala, zapošljavaju suradnike, odlučuju o podjeli plaće te čak donekle utječu na količinu dobara i usluga koje proizvode i isporučuju. Radničko samoupravljanje svoj je vrhunac nesumnjivo doživjelo u specijaliziranim radnim grupama poput mađarskih VGMK-ova te u radničkim brigadama koje su se širile s razvojem socijalizma (Creed 1998: 153, 154, 180; Lane 1996: 100; Róna-Tas 1997: 149; Burawoy 1989: 15). Samoupravljanje je dugo predstavljalo dio svakodnevnog radnog iskustva čak i za one koji nisu bili uključeni u ove oblike radničkih organizacija (Fuller 1999: 125–26; Mitchell 1992: 693; Filtzer 1996: 14, 19, 23). Burawoy (1996: 92) drži da se radničko samoupravljanje na nekim mjestima tijekom tranzicije čak i povećalo, dok drugi spominju i odlučne radničke pokušaje da se zaštiti i povećaju samoupravljanje tijekom sukoba koji su izbijali za vrijeme raspada socijalizma (Fuller 199: 114–20; Kennedy 1992: 40). Dobar primjer za to predstavlja dio sovjetskih i ruskih rudara u ugljenokopima koji su u shvaćanje samoupravljanja uključivali radničko vlasništvo te izbor rukovodstva poduzeća (Crowley 1997).

Iz radničke perspektive, samoupravljanje nije bilo tek nužna reakcija na ekonomsku neučinkovitost, već i značajan pokazatelj učinkovitosti sistema. Radnici su samoupravljanje smatrali ekonomski racionalnim i produktivnim. Samoupravljanje je, u što su se i sami mogli uvjeriti, omogućavalo nesmetano, nebirokratizirano i koordinirano nadziranje i praćenje radnog procesa, štediteljno je vrijeme i resurse te minimaliziralo sukobe na radnom mjestu. Iako su mnogi intelektualci ovakve rezultate također definirali kao učinkovite, tu vezu između radničkog samoupravljanja i socijalističke ekonomske učinkovitosti većina nikad nije priznala.

Homogenost i politički aktivizam radničke klase

Dobro je biti svjestan truizma koji društvenim znanstvenicima nalaže da je za shvaćanje sadašnjosti nužno razumijevanje prošlosti. Unatoč tome što znanstvenici različito ocjenjuju značaj socijalističke prošlosti za razumijevanje sadašnjosti, ovaj se poučak često primjenjuje na Istočnu i Srednju Europu (Sørensen 1997: 47; Stark i Bruszt 1998: 5–7; Iankova 1998: 257–58; Gerber

i Hout 1998: 37; Ekiert 1997: 300, 337–38; Błaszczewicz et al. 1994: 126–27). Povijest može rasvijetliti ono što slijedi samo ako smo je pravilno razumjeli. No ja tvrdim da, s obzirom na to da je dosad u literaturi o Istočnoj i Srednjoj Europi dominirao homogeni pogled na socijalizam, povijest nismo pravilno razumjeli.

Naročito mi se važnim čini način na koji je sklonost paradigmi homogenosti prikrila duboki društveni jaz između radnika i intelektualaca u socijalističkim društvima. Činjenica da je ova duboka klasna pukotina bila neadekvatno istražena, a često i potpuno ignorirana, znači da postoje zaista pogrešna tumačenja i značajne slijepe točke u našem razumijevanju uzroka raspada socijalizma u Istočnoj i Srednjoj Europi, kao i načina na koji se taj proces odvijao. Bojim se da je broj ovakvih slučajeva potencijalno vrlo velik, ali u ovom i sljedećem dijelu prezentirat ću samo dva. Oba se tiču političkog angažmana radničke klase, posebno u ranoj fazi raspada socijalizma.

Za početak, dok o djelovanju intelektualaca u tom periodu postoje brojne analize, znamo razočaravajuće malo o aktivnim političkim pozicijama koje su zauzimali radnici. Previše će znanstvenika na posve štur način opisati radnike i označiti ih kao marginalne u ovim povijesnim borbama. Spomenut će se njihova uključenost u štrajkove, demonstracije, itd., ali bez prave želje da se političko djelovanje radničke klase uključi u širi analitički kontekst. Radnici dobivaju utjecajnu ulogu isključivo u onim slučajevima kada im se zaniječe klasni identitet (Lane 1996: 143; Dimitrov 1996: 112; Georgescu 1988: 93; Słomczyński i Shabad 1997: 171; Tismaneanu 1997: 414–15; Pantev 1996: 21; Michnik 1995: 234–35; Stark i Bruzst 1998: 34). Čak i u radovima o Poljskoj, u kojima je najteže previdjeti političko djelovanje radničke klase, paradigma homogenosti podupire interpretacije koje ne ističu radničku klasu, već djelovanje intelektualaca (Schöpflin 1991: 244; Kennedy 1992: 40). Dok god se znanstvenici oslanjaju na poimanje stvarnosti koje im prenose poljski disidentski intelektualci, to je shvatljivo. Tako Jacek Kuroń, jedan od poznatijih iz ovog kruga, daje na znanje da Solidarnost smatra svojom ‘idejom’ i da je on ‘zamislio’ Međutvornički štrajkaški komitet (Jankowska 1995: 293, 296; Goodwyn 1991: 324; Kennedy 1990: 289).

Paradigma homogenosti upliće se u proučavanje političkog djelovanja radnika Istočne i Srednje Europe na barem dva načina. Prvo, skreće naš istraživački pogled s onih društvenih detalja u kojima bi ih vjerojatnije pronašli. Ako nas povijest može ičemu naučiti, glavni prostor političkog djelovanja radničke klase za vrijeme kriznih perioda bila su radna mjesta – tu su radnici širom svijeta iskoristili vakuum moći ne bi li promijenili i proširili vlastitu kontrolu nad proizvodnjom i ekonomijom. Takvi se slučajevi događaju tijekom raspada socijalizma u Poljskoj, DDR-u i Sovjetskom Savezu (Fuller 1999: pogl. 6; Philipsen 1993: 289; Crowley 1997). Da je više istraživača bilo spremno razmotriti ovaj specifični prostor radničke klase, vjerojatnije bismo o radničkom djelovanju širom regije znali mnogo više nego sada. Radničke obitelji i četvrti također se mogu pokazati plodnim mjestima za otkrivanje više informacija o oblicima i dinamici političkog djelovanja radničke klase u ovom periodu (Siegelbaum i Walkowitz 1995).

Također moramo proširiti definiciju politike izvan određenja koje su joj pridali intelektualci ukoliko želimo razumjeti kako je djelovanje radnog naroda utjecalo na procese političke promjene. Radnički napori u reformi postojećih sindikata kao i aktivnosti koje podsjećaju na 'tihe štrajkove' mogu biti primjeri političkih borbi koje prate kraj socijalizma. Još bi jedan način političke borbe mogao biti i odbijanje mnogih ljudi da glasaju na demokratskim izborima (Siegelbaum i Walkowitz 1995: 125; Szelényi i Szelényi 1994: 228–29; Fuller 1999: 101, 110–14; Szelényi i sur. 1996: 466, 469, 473, 476; Szelényi i Szelényi 1991: 128–29; Ferguson 1998: 462). Konačno, da dođu do dokaza o političkom djelovanju radničke klase istraživači moraju razmotriti i one društvene prostore i aktivnosti koje se obično ne povezuje s političkim djelovanjem intelektualaca.

Homogenost i politička demobilizacija radničke klase

Moguće je osporiti ranije tvrdnje o radničkom angažmanu na temelju toga što u većini država radnici na početku tranzicije jednostavno nisu bili naročito uključeni u politiku. Prema tome izraženi naglasak istraživača na političkom djelovanju intelektualaca odražava stvarno stanje stvari. Skeptična sam prema ovoj tvrdnji zato što smatram da ona, osim što ne doprinosi razumijevanju radničkog angažmana, također ništa ne otkriva ni o epistemološkim i metodološkim ograničenjima vladajuće paradigme. Iako je jasno da mnogi radnici nisu bili aktivni u događajima za vrijeme tranzicije, to ne može biti pokriće za kontinuiranu privrženost paradigmi homogenosti, već upravo suprotno. Paradigma homogenosti, zamagljuje klasne odnose, snosi veliku odgovornost za manjak interesa u objašnjavanju političke demobilizacije tolikog broja radnika. Postoji velik broj različitih istraživačkih pristupa problemu povezanosti klasnih odnosa u socijalizmu i povlačenja radne klase iz političkog života tijekom tranzicije. U nastavku navodim tri razloga.

Prvo, nemoguće je ignorirati količinu napetosti i neprijateljstva između radnika i intelektualaca zabilježenu u radovima o socijalizmu u Istočnoj i Srednjoj Europi. Odnos između ovih dviju klasa u najboljem se slučaju najčešće opisuje kao otuđen, formalan i nelagodan, a u najgorem kao napet, iznimno antagonističan i pun nesuglasica (Đilas 1998: 140; Connelly 1997: 313; Judt 1988: 188; Szelényi i Szelényi 1994: 229; Filtzer 1996: 11). Začuđuje kako prevladavajuće negativan prikaz ovog međuodnosa značajnije ne dovodi u sumnju korisnost paradigme homogenosti. Ako pobliže usporedimo mišljenja intelektualaca i radnika jednih o drugima, ne iznenađuje da je njihov odnos opisan na tako sumoran način i tako sumornim terminima.

Radnici često partijske i druge intelektualce smatraju parazitima i ulizicama, arogantnim autoritativnim, manipulativnim i vrlo opasnim siledžijama. Dodajmo ovim opisima popustljivost i poniznost pred autoritetom, licemjerje, osjećaj superiornosti i druge ne odviše laskave epitete koje su radnici pripisivali inteligenciji (Crowley 1997: 72, 119, 228, bilj. 15; Creed 1998: 235, 244; Curry

1988: 492, 501, 502, 506; Torpey 1995: 161, 162, 164; Kennedy 1992: 39; Fuller 1999: 30; Błaszczewicz i sur. 1994: 129, 132; Clarke i sur. 1994: 203; Siegelbaum i Walkowitz 1995: 190, 194, 199). Zahvaljujući paradigmi homogenosti, mnogo više znamo o tome kako intelektualci gledaju na radnike. Naime njihove su percepcije, ako ne podjednako, možda čak i zajedljivije. Mnogi intelektualci radnike smatraju djecom i to u najpogrdnijem značenju riječi. Radnici su nezreli, neodgovorni, lakovjerni i ne naročito bistri (Schöpflin 1991: 238, 242, 249; Đilas 1998: 117, 127; Szlajfer 1995: 30–40, 33; Staniszki 1979: 178–79; Kostecki i Mrela 1984: 138; Connelly 1997: 327, 329; Wolicki 1995: 78; Fuller 1999: 30; Clarke i sur. 1994: 204; Curry 1988: 501; Tismaneanu 1997: 44, bilj. 35; Creed 1998: 219; Freed 1996: 175; Torpey 1995: 156, 163; Róna-Tas 1997: 159). Iako ponekad smatraju radnike kukavicama, krotkima i politički nedjelotvornima, u drugim su slučajevima intelektualci izražavali bojazan da bi radnici, barem potencijalno, mogli biti odveć aktivni i utjecajni. Čini se da od toga strahuje Offe (1997: 4546) kada tijekom tranzicije poziva na ‘strpljenje’, ‘disciplinu’ i ‘civilizirano ponašanje’, posebno najsiromašnijih u društvu (Ost i Weinstein 1999: 22; Kennedy 1992: 65; Crowley 1997: 13; Ekiert 1997: 305, 311; Stark i Bruzst 1998: 20–24; Freed 1996: 172; Tokes 1996: 167).

Druga točka koja može objasniti razvoj političke demobilizacije radnika proizlazi iz drugog i trećeg dijela ovog rada. U njima tvrdim da su se percepcije ekonomske neučinkovitosti radnika i intelektualaca krajnje razlikovale. Suprotstavljeni pogledi proizlaze iz činjenice da su oni na vrlo različite načine iskusili socijalizam, iako je paradigma homogenosti uspjela učiniti nejasnim do kojeg je to stupnja bilo tako.

Postoje brojni pokazatelji iz kojih je vidljivo da intelektualci i radnici nastanjuju odvojene socijalističke svjetove, a neki od tih pokazatelja slični su onima iz drugih klasnih društava (Konrad i Szelényi 1979: 172–74; Andorka i sur. 1984: 36, 40; Szelényi 1978: 67; Schöpflin 1991: 246–48; Tökés 1996: 122, 123, 414; Fuller 1999: 19–20, 88–97; Connelly 1997; Ferguson 1998: 466; Słomczyński i Shabad 1997: 181, 183). Jedno od najvažnijih objašnjenja izostanka uključenosti radničke klase u propast socijalizma tiče se manjka bilo kakvog zajedničkog transformativnog političkog djelovanja radništva i inteligencije. Drugim riječima, nisu dijelili zajedničko opozicijsko iskustvo za vrijeme socijalizma. U Rumunjskoj, Čehoslovačkoj, DDR-u i Mađarskoj bili su uključeni u veoma različite tipove aktivnosti te podršku onih na drugoj strane klasne podjele nisu tražili, a nisu je ni nudili (Georgescu 1988: 88, 89; Tismaneanu 1997: 427; Offe 1997: 141; Schöpflin 1991: 244; Judt 1988: 189; Torpey 1995: pogl. 1–3, 208; Joppke 1995: 57–65; Tökés 1996: 175, 188; Kennedy 1992: 46–51). U nekim su se slučajevima čak i javno protivili političkom djelovanju druge klase. Primjerice u ranim danima čehoslovačkog socijalizma radnici i sindikalisti batinali su studente na prosvjedima, pozivali na istragu njihovih aktivnosti, zahtijevali da se prema njima odnosi bez milosti i uništiti imovinu na barem jednom fakultetu (Connelly 1997: 313–15). U sličnom tonu, tijekom radničke pobune 1953, sekretar sindikata pisaca u DDR-u objavljuje pismo kritizirajući radnike i samodopadno ih upozorava: ‘Morat ćete položiti puno cigle i to jako dobro (...) prije nego vam

se zaboravi ova sramota' (Torpey 1995: 30). Čak i u rijetkim slučajevima kada radnici i intelektualci u opoziciji djeluju zajedno, za što je Poljska između 1976–1981. najbolji primjer, njihovi su naponi obilježeni teškim trenutcima te su se pokazali neodrživima na duže staze (Kostecki i Mrela 1984: 138, 139; Jankowska 1995: 306, 313, 322, 324; Kennedy 1992; Judt 1988: 228; Iankova 1998: 248–49).

Paradigma homogenosti zamaglila je još jednu ključnu značajku klasnih odnosa u socijalističkim društvima Istočne i Srednje Europe koja može objasniti zašto radnici nisu sudjelovali u političkim borbama u razdoblju raspada socijalizma. Jednostavno rečeno, radnici teže gledištu da su svi intelektualci, bilo partijski ili vladini dužnosnici, šefovi, inženjeri, umjetnici, prosvjetari ili disidenti, društveno slični. Gledani s dna klasne ljestvice, oni su bili vrlo slični. Neovisno o tome smatramo li da su radnici točni u svojoj jednoznačnoj ocjeni inteligencije, korisno je razmotriti neke od razloga zbog kojih su prihvatili takav pogled. Ovdje se fokusiram na preklapanje između socijalističke političke inteligencije i ostatka intelektualne sfere, koju mnogi zastupnici paradigme homogenosti smatraju manje bitnim.

Kako je socijalizam sazrijevao, intelektualci svih vrsta značajno su dominirali članstvom i vodstvom u komunističkim partijama – njihova brojnost je značajno premašivala njihovu proporciju u ukupnoj populaciji. Iako su neki intelektualci s članstvom u partiji nerado sudjelovali u partijskom životu i imali jako malu moć u ovim organizacijama, radnicima su takve suptilnosti promicale jer nisu bili članovi partije, niti su sudjelovali u unutarpartijskim procesima (Kennedy 1991: 264; Lane 1996: 163, 164, 169; Matějů 1999: 31; Pravda 1979: 233; Fuller 1999: 25–26; Tökés 1996: 134, 135). Radnicima je upadala u oči činjenica da su, često u trenucima krize, predstavnici akademske, tehničke, kulturne, pa čak i disidentske inteligencije opetovano podupirali političku inteligenciju (Offe 1997: 2; Lane 1996: 169; Torpey 1995: 74–75; Tökés 1996: 175; Kennedy 1992: 49; također vidjeti Gerber i Hout 1998: 9; Kornai 1992: 325; Fuller 1999: 26–27; Creed 1998: 167). Upadljiva nesklonost mnogih intelektualaca da se, osim u izrazito mirnim i sigurnim vremenima, protive političkoj inteligenciji ili je izazivaju, dodatno je pojačavalo dojam radnika o postojanju bliskosti između te dvije podgrupe intelektualaca (Fuller 1999: 26; Torpey 1995: 40, 51, 123, 143; Daskalov 1996: 75–76; Tökés 1996: 187).

S druge strane, politička je inteligencija često tetošila, nagrađivala i dodvoravala se svojoj intelektualnoj braći. Bilo da je riječ o, u najboljem slučaju, proračunatom potezu kooptacije ili o odrazu nesvjesne predrasude u korist onih prema kojima su osjećali određenu društvenu sklonost, politička je inteligencija ostatku inteligencije pružala povlašteni tretman toliko često da Daskalov (1996: 74) ističe da je jednostrano i netočno 'promatrati položaj inteligencije u državnom socijalizmu pretežno ili isključivo u terminima 'opresije''. Umjesto da ih progoni, politička im je inteligencija često izdavala vize, pružala izvjesne osobne i profesionalne slobode te slobode organiziranja nemjerljive s ostatkom društva, obasipala ih je prestižnim javnim nagradama i funkcijama, prema njima usmjeravala značajne javne resurse te im jamčila disproportionalnu prednost u pogledu društvenih šansi, poput pristupa visokom obrazovanju

i učešća u privatnom sektoru (Ekiert 1997: 314; Connelly 1997: 309, 321, 323, 325, 332; Fuller 1999: 27–28; Schöpflin 1991: 246–47; Creed 1998: 167; Róna-Tas 1997: 131–32; Torpey 1995: 17, 24; Szelényi i Szelényi 1994: 226–27). Povrh toga, u mnogim se zemljama politička inteligencija odnosila puno strože prema radnicima koji su joj se suprotstavljali nego prema disidentskim intelektualcima. Režim je disidentske intelektualce ponekad ignorirao, dozvoljavao im emigraciju, pružao ustupke, regrutirao u vojsku ili isključivao iz obrazovnih institucija, dok su radnici u opoziciji imali različit tretman – češće su bivali uhićeni, osuđeni, nestali, pretučeni, pa čak i ubijeni (Georgescu 1988: 89; Torpey 1995: 38; Kennedy 1992: 55–56; Kostecki i Mrela 1984: 139, 140, bilj. 10; Ekiert 1997: 310, 318, 320, 325).

Kada u proučavanju socijalizma Istočne i Srednje Europe obratimo pažnju na ove tri karakteristike odnosa između radnika i intelektualaca – što u sjeni paradigme homogenosti nije lako izvesti – povlačenje radničke klase iz vrtloga političkog života koji je popratio kraj socijalizma predstavlja nam manju nepoznanicu. Odnos radništva i intelektualaca bio je opterećen napetostima i antagonizmima, nisu imali skoro nikakvo zajedničko iskustvo opozicijskog političkog angažmana, a radnici su navikli sve intelektualce smatrati socijalno sličnima. Postaviti istraživačka pitanja imajući u vidu ove činjenice znači predložiti način razjašnjavanja problema političke pasivnosti mnogih radnika u zemljama Istočne i Srednje Europe u tom ključnom povijesnom trenutku.

Zašto bi radnici, koji do sada nisu hitali u potporu opozicijskim intelektualcima u ovom trenutku to odjednom učinili? Na kojim su zajedničkim shvaćanjima i iskustvima radnici i intelektualci mogli izgraditi povjerenje ključno za udruženo političko djelovanje u vremenima krize, ukoliko se u obzir uzme nedostatak zajedničkog političkog iskustva, da ne spominjemo ostale razlike iz kojih je razvidno da žive u odvojenim socijalnim svjetovima? Zar ne bi zbog njihova lošeg mišljenja o intelektualcima sklonost ili pak inicijativa za formiranje saveza s intelektualcima bila manje vjerojatna? Isto tako, ako uzmemo u obzir da je negativna percepcija bila recipročna, zašto bi se aktivistička inteligencija trudila pridobiti radnike za svoje političke svrhe, neovisno da li je riječ o potpori ili osporavanju socijalističkog *statusa quo*? Nije li to bio jednostavno pretežak i beskoristan zadatak koji je napušten u korist lakšeg projekta pridobivanja vlastite klase? Možda su se oni rijetki intelektualci, koji su ipak nešto pokušali, posve zapleli u nespretnim i nedjelotvornim pokušajima da uđu u jedan nepoznati svijet i da dopru do njima nerazumljivih ljudi? Zar nije moguće da je aktivistička inteligencija arogantno pristupala radnicima, čime je garantirala odbijanje svojih ponuda? Zašto bi radnici bili toliko zainteresirani za dnevopolitičke borbe kada su sve intelektualce ionako smatrali uvelike socijalno homogenima? Zar nije moguće da bi radnici te borbe smatrali nebitnima, promatrajući ih kao svađe između članova iste privilegirane obitelji koje oni ionako nisu dio, tj. kao uobičajene političke zadjevice? Zašto bi provođenje demokratskih izbora, koje je obilježila cirkulacija moći između stranaka stare političke inteligencije i stranaka predvođenih ostalim segmentima intelektualnog sloja, potaknulo radničku klasu na političko djelovanje? Može li se

očekivati da bi u ovim previranjima i izbornim natjecanjima problemi, analize i rješenja koje definiraju akteri sastavljeni isključivo od intelektualaca imali dovoljno odjeka u radničkoj klasi?

Istraživači na ova pitanja povremeno nude odgovore koji naglašavaju ključnu ulogu klasnih odnosa u socijalizmu pri objašnjenju fenomena političke demobilizacije radničke klase tokom tranzicijskog perioda (Judt 1988: 226; Clarke i sur. 1994: 194; Baylis 1998: 294; Szelényi i sur. 1996; Jankowska 1995: 323; Fuller 1999: 97–105; Crowley 1997: 29, 190, 204, 218, bilj. 26 i 27; Stark i Bruszt 1998: pogl. 1; Kennedy 1992: 51–52, 56; Schöpflin 1991: 24446; Ferguson 1998: 459; Tőkés 1996: 394; Lane 1996: 162, 185, 196; Goodwyn 1991: 328; Róna-Tas 1997: 197). Ali zbog kontinuirane privrženosti paradigmi homogenosti – koja se, nadajmo se, sve više smanjuje – ovaj se ključ rijetko uočava i još rjeđe koristi. Smatram da moramo propitati paradigmu homogenosti koja je prihvaćena olako i nekritički, a u svrhu otkrivanja novih dokaza, otvaranja davno ‘riješenih’ pitanja i produbljanja i širenja našeg znanja o socijalističkoj povijesti Istočne i Srednje Europe. To će omogućiti bolju analizu razdoblja koje slijedi.

Literatura

- Adorka R, Harcsa I, Gyenei M. 1984. First results of a survey of social stratification. U: *Stratification and Inequalities*, ur. R. Adorka, T. Kolosi, str. 1-15. Budapest: Institute of Social Sciences
- Bahro R. 1978. *The Alternative in Eastern Europe*. London: Verso
- Baylis T.A. 1998. Elite change after communism: Eastern Germany, the Czech Republic, and Slovakia. *East European Politics and Societies*. 12: 265-99
- Bernhard M, Szlajfer H, ur. 1995. *From the Polish Underground*. University Park, PA: The Penn State University Press, 458 str.
- Błaszkiwicz A, Rykowski Z, Sz wajcer P, Wertenstein-Żuławski. 1994. The Solidarność spring? *Communist and Post-Communist Studies* 27: 125-34
- Bonnelli V.E. 1989. Moscow: a view from below. *Dissent*. Summer: 311-17
- Burawoy M. 1989. Reflections on the class consciousness of Hungarian steelworkers. *Politics and Society*. 17: 1-34
- Burawoy M. 1996. From capitalism to capitalism via socialism: the odyssey of a Marxist ethnographer, 1975-1995. *International Journal of Labor and Working-Class History*. 50: 77-99
- Burawoy M, Lukács J. 1985. Mythologies of work: a comparison of firms in state socialism and advanced capitalism. *American Sociological Review*. 50: 723-37
- Burawoy M, Lukács J. 1992. *The Radiant Past*. Chicago/London: University Chicago Press
- Clarke S, Donova I. 1999. Unternal mobility and labour market flexibility in Russia. *Europe-Asia Studies*. 51: 213-43
- Clarke S, Fairbrother P, Borisov V, Bizyukov P. 1994. The privatization of industrial enterprises in Russia: four case-studies. *Europe-Asia Studies*. 46: 179-214
- Comisso E. 1988. Market failures and market socialism: economic problems of the transition. *East European Politics and Society*. 2: 433-65
- Connelly J. 1997. Students, workers, and social change: the limits of Czech Stalinism. *Slavic Review*. 56: 307-35.
- Connor W.D. 1991. *The Accidental Proletariat*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Cook L.J. 1993. *The Soviet Social Contract and Why It Failed*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Creed G.W. 1998. *Domesticating Revolution*. University Park, PA: The Penn State University Press
- Crowley S. 1997. *Hot Coal, Cold Steel*. Ann Arbor: The University of Michigan Press
- Curry J.L. 1988. The psychological barriers to reform in Poland. *East European Politics and Society*. 2: 484-509
- Daskalov R. 1996. Transformations of the East European intelligentsia: reflections on the Bulgarian case. *East European Politics and Society*. 10: 46-84
- Dawisha K. 1997. Democratization and political participation: research concepts and methodologies. U: *Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, ur. K. Dawisha. B. Parrot, str. 40-65. Cambridge: Cambridge University Press. 472 str.
- Dimitrov M. 1996. Privatization: its goals, progress to date and prospects. Vidi Zloch-Christy, pp. 107-18
- Dilas M. 1998. *Fall of the New Class*. New York: Knopf
- Ekiert G. 1997. Rebellious Poles: political crises and popular protest under state socialism, 1945-89. *East European Politics and Society*. 11: 299-338

- Ferguson R. 1998. Will democracy strike back? Workers and politics in the Kuzbass. *Europe-Asia Studies*. 50: 445-68
- Filtzer D. 1996. Labor discipline, the use of work time, and the decline of the Soviet system, 1928-1991. *International Journal of Labor and Working-Class History*. 50: 9-28
- Freed R. 1996. Legal structure: its present status and challenges. Vidi Zloch-Christy, str. 165-76
- Frentzel-Zagórska J, Zagórski K. 1989. East European intellectuals on the road of dissent: the old prophecy of a new class re-examined. *Politics and Society*. 17: 89-113
- Fuller L. 1999. *Where Was the Working Class?* Urbana/Chicago: University Illinois Press
- Georgescu V. 1988. Romania in the 1980s: the legacy of dynastic socialism. *East European Politics and Society*. 2: 69-93
- Gerber T.P, Hout M. 1998. More shock than therapy: market transition, employment, and income in Russia, 1991-1995. *American Journal of Sociology*. 104: 1-50
- Glasman M. 1994. The great deformation: Polanyi, Poland and the terrors of planned spontaneity. *New Left Review* 205: 59-86
- Goodwyn L. 1991. *Breaking the Barrier*. New York/Oxford: Oxford University Press
- Iankova E.A. 1998. The transformative corporativism of Eastern Europe. *East European Politics and Society*. 12: 222-64
- Jankowska J. 1995. In every situation I look for a way out: Janka Jankowska interviews Jacek Kuroń. Vidi Bernhard i Szlajfer 1995, str. 289-332
- Jasiewicz K. 1995. The Polish voter - ten years after August 1980. Vidi Bernhard i Szlajfer 1995, str. 143-67
- Joppke C. 1995. *East German Dissidents and the Revolution of 1989*. Washington Square, NY: New York University Press
- Judt T. 1988. The dilemmas of dissidence: the politics of opposition in East-Central Europe. *East European Politics and Society*. 2: 218-303
- Kennedy M. 1990. The constitution of critical intellectuals: Polish physicians, peace activist and democratic civil society. *Studies in Comparative Communism*. xxiii: 218-303
- Kennedy M. 1991. *Professionals, Power and Solidarity in Poland*. Cambridge University Press.
- Kennedy M. 1992. The intelligentsia in the constitution of civil societies and post-communist regimes in Hungary in Poland. *Theory and Society*. 21: 29-76
- Kluegel J. R, Mason D.S. 1999. Political involvement in transition. *International Journal of Labor and Working-Class History*. xl: 41-60
- Konrad G, Szelényi I. 1979. *The Intellectuals on the Road to Class Power*. New York: Harcourt Brace Jovanovich
- Kornai J. 1986. *Contradictions and Dilemmas*. Cambridge, MA: MIT Press
- Kornai J. 1992. *The Socialist System*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Kostecki M, Mrela K. 1984. Collective solidarity in Poland's powdered society. *Insurgent Sociologist* 12: 131-41
- Kotkin S. 1996. Introduction: a future for labor under communism. *International Journal of Labor and Working-Class History*. 50: 1-8
- Kurczewska J. 1995. The Polish intelligentsia: departure from the scene. Vidi Bernhard i Szlajfer 1995, str. 169-80
- Laba R. 1991. *The Roots of Solidarity*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Lane D. 1996. *The Rise and Fall of State Socialism*. Cambridge: Polity

- Lasky M. 1991. *Voices in a Revolution*. Southwick, UK: Grange
- Maier CS. 1997. *Dissolution*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- Matějů P. 1999. Who votes left after the fall of communism? *International Journal of Labor and Working-Class History*. XL: 13-40
- McFalls L.H. 1995. *Communism's Collapse, Democracy's Demise?* Washington Square, NY: New York University Press
- Meininger T.A, Radoeva D. 1996. Civil society: the current situation and problems. Vidi Zloch-Christy, str. 45-73
- Michnik A. 1995. Three fundamentalisms. Vidi Bernhard i Szlajfer, str. 231-36
- Mitchell K. 1992. Work authority in industry: the happy demise of the ideal type. *Comparative Studies in Society and History*. 34: 679-94
- Nove A. 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: Allen & Unwin
- Offe C. 1997. *Varieties of Transition*. Cambridge, MA: MIT Press
- Ost D, Weinstein M. 1999. Unionists against unions: toward hierarchical management in post-communist Poland. *East European Politics and Society*.13: 1-33
- Pano N. 1997. The process of democratization in Albania. U: *Politics, Power and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, ur. B. Parrott, K. Dawisha, str. 285-352. Cambridge: Cambridge University Press 472 str.
- Pantev A. 1996. The historic road of the third Bulgarian state. Vidi Zloch-Christy, str. 7-22
- Parrott B. 1997. Perspectives on postcommunist democratization. U: *Politics, Power, and the Struggle for Democracy in South-East Europe*, ur. R.L. Tökés, str. 209-62. Baltimore/London: John Hopkins University Press. 306 str.
- Röna-Tas A. 1997. *The Great Surprise of the Small Transformation*. Ann Arbor, MI: The University of Michigan Press
- Ruble B. 1986. Industrial trade unions in the USSR. U: *Trade Unions in Communist States*, ur. A. Pravda, B. Ruble, str. 23-52. London: Allen & Unwin
- Schöpflin G. 1991. Post-communism: constructing new democracies in Central Europe. *International Affairs*. 67: 235-50
- Siegelbaum L.H.; Walkowitz D.J. 1995. *Workers of the Donbass Speak*. Albany, NY: State University New York Press
- Słomczyński K.M, Shabad G. 1997. Systemic transformation and the salience of class structure in East Central Europe. *East European Politics and Society*. 11: 155-89
- Sørensen C. 1997. Social classes and democracy. U: *Forward to the Past*, ur. L.B Sørensen, L.B. Eliason, str. 8-18. Aarhus, Denmark: Aarhus University Press. 307 str.
- Spenner K.I, Suhomlinova O.O, Thore S.A, Land K.C, Jones D.C. 1998. Strong legacies and weak markets: Bulgarian state-owned enterprises during early transition. *American Sociological Review*. 63: 599-617
- Staniszki J. 1979. On some contradictions of socialist society: The case of Poland. *Soviet Studies*. xxxi: 167-87
- Stark D. 1986. Rethinking internal labor markets: new insights from a comparative perspective. *American Sociological Review*. 51: 492-504
- Stark D, Bruszt L. 1998. *Postcolonialist Pathways*. Cambridge: Cambridge University Press
- Szelényi I. 1978. Social inequalities in state socialist redistribution economies. *International Journal of Labor and Working-Class History*. 19: 63-87

- Szelényi I, Fodor É, Hanley E. 1997. Left turn in post-communist politics: bringing class back in? *East European Politics and Society*. 19: 63-87
- Szelényi I, Szelényi B. 1994. Why socialism failed: toward a theory of system breakdown – causes of disintegration of East European state socialism. *Theory and Society*. 23: 211-31
- Szelényi I, Szelényi S. 1991. The vacuum in Hungarian politics: classes and parties. *New Left Review*. 187: 121-37
- Szelényi S, Szelényi I, Poster W. 1996. Interests and symbols in post-communist political culture: the case of Hungary. *American Sociological Review*. 61: 466-77
- Szlajfer H. 1995. Under the military dictatorship: between 'freeze frame' and 'restoration'. Vidi Bernhard i Szlajfer, str. 1-67
- Tismaneanu V. 1997. Romanian exceptionalism? Democracy, ethnocracy, and uncertain pluralism in post-Ceaușescu Romania. U: *Politics, Power and Struggle for Democracy in South-East Europe*, ur. K Dawisha, B parrott, str. 403-51. Cambridge: Cambridge University Press. 472 str.
- Tökés R.L. 1996. *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press
- Torpey J.C. 1995. *Intellectuals, Socialism and Dissent*. Minneapolis/London: University of Minneapolis Press
- Voskamp U, Wittke V. 1991. Industrial restructuring in the former German Democratic Republic (GDR): barriers to adaptive reform become downward development spirals. *Politics & Society*. 19: 341-71
- Wierling D. 1996. Work workers and politics in German Democratic Republic. *International Journal of Labor and Working-Class History*. 50: 44-63
- Wolicki K. 1995. *About the future*. Vidi Bernhard i Szlajfer, str. 145-63
- Zloch-Christy I, ur. 1996. *Bulgaria in a Time of Change*. Aldershot, U.K. Avebury. 221 str.